

Жарко ЛЕКОВИЋ*

ПОШТАНСКА СЛУЖБА У ЦРНОЈ ГОРИ ЗА ВРИЈЕМЕ ПЕТРОВИЋА

По доласку на трон цетињског митрополита Данила (1697 - 1735), родоначелника династије Петровић Његош, оружани отпор Црногораца поприма широке димензије и прераста у борбу за рушење турске власти. Почетак његове владавине карактерише политичка и борбена сарадња између Венеције и црногорских, брдских и херцеговачких племена. По међународном праву, Црна Гора је у то вријеме била саставни дио Отоманског царства. Тако су на њу гледали и Млечани и Дубровчани. Међутим, Турци су морали да воде прави рат против Катуњана, да их приморају на покорност, али у томе нијесу никада потпуно успјели. На Катуњане су се Порти жалили и Дубровчани и Млечани, па су чак упорно захтијевали њихово пресељење.

Због непрестаних борби са Турцима и Млечанима и због домаћих невоља, митрополит Данило тешко успијева да развије и поправи своју унутрашњу државну управу.¹ Он је водио преписку и са Млечанима и са Бечом. Размјена ових писама или "књига", усмених саопштења и наређења, вршена је у већини случајева добровољно и бесплатно. Штавише, она је сматрана као част и патриотска дужност. У овом периоду поштанске везе служе искључиво за потребе појединих владајућих личности, у првом реду митрополита Данила и његових главара. О таквим поклицарима у времену митрополита Данила говори и Петар II у "Горском вијенцу":

Размјену су вршили људи од угледа и највећег повјерења. Као изасланици митрополита Данила помињу се Никола Рајић, некадашњи капетан у руској служби и његова повјерљива личност, архиман-

* Аутор је виши истраживач у Историјском институту Црне Горе.

¹ Милорад Г. Медаковић, *Владика Данило*, Цетиње 1997.

дрит Леонтије и најугледнији катунски главар Вукадин Вукотић. Генерални провидур Алвизо Мочениго је 1717. године ухапсио једног калуђера са Његуша као владичиног поштоношу. Као поштоноша митрополита Данила често се помиње и Марко Рафаиловић. Од митрополита Данила на овамо Црна Гора иде потпуно руским водама, па је честа преписка и у том правцу. Грамате Петра Великог за митрополита Данила из Русије је 1711. године слао гроф Сава Владиславић кроз турску војску и земљу, преко својих земљака пуковника Михаила Милорадовића и капетана Ивана Лукачевића Подгоричанина.² Једна грамата је адресована на митрополита Данила а друга брату му кнезу Луки. С периодом владавине митрополита Данила поклапа се издавање законских прописа (Postordnung) у Аустрији од стране Марије Терезије, 1726. године, којима се гаси делегирано регално право феудалних породица на експлоатацију пошта и поштанског саобраћаја, чиме они прелазе у државне руке. Отада се поште и поштански саобраћај стално усавршавају и добијају савремене облике.

Канали којима су обавјештења о догађајима у окружењу допирала били су разноврсни. Постојали су многи путеви за ширење вијести о одређеним догађајима: спонтана обавјештења међу сељацима, хајдучка мрежа јатака; настојања самих учесника у одређеним догађајима да тај догађај обзнане; црквена организација, балкански трговци; противмјере које су предузимали Турци поводом тих догађаја, миграције становништва и тако даље. О значају ове дјелатности говоре бројни документи у којима се говори о предузимању мјера да се непријатељу у опкољеном подручју првенствено спријечи достављање хране и вијести.

Током вијековних ратовања и устанака наш сељак је био развио посебну и самониклу обавјештајну мрежу, која му је омогућавала да преживи потресе. Неочекивани долазак страних војника је у вријеме метежа значио пропаст за село. Благовремена обавјештења о опасностима била су од суштинског значаја за сељакову самозаштиту. Његова обавјештеност је почивала на породичним везама, додирима између села и племена, кријумчарским мрежама у пограничним областима, на систему јатака, коришћењу гласоноша и сличном. Таква обавјештајни систем користио се током цијелог раздобља турске владавине. Ми, наравно, немамо писане изворе о овој мрежи, али је природно претпоставити да би услови створени ратовима и нередима сами собом изазвали стварање овакве обавјештајне мреже. Често се у документима употребљавају изрази као *дођоше гласови, кажу да су чули, шада се разгласи* и слично. Пада у очи уска веза између људи и

² Сима Милутиновић Сарајлија, *Историја Црне Горе*, Цетиње 1997. стр. 54.

догађаја. Осјећа се, више него што се може утврдити, да и преко граница државе постоји не само истовјетност идеја и начела већ и, што је још занимљивије, међусобни споразум и сарадња. Истина, послови су се свршавали од човјека до човјека, већином преко повјереника и гласника. Зато су извори о овој дјелатности веома оскудни. Нема много података ни у страним архивима, ту и тамо понеки извјештај, понеко име - и то је све. Зато је значајно утврдити канале и пронаћи путеве и начине међусобног споразумијевања и рада људи у то доба.

Тако је пренос поште између Котора и Цариграда, преко црногорске територије, био уходан већ крајем XV и почетком XVI вијека. Никшићи су још 1477. ухватили дубровачког гласоношу па га продали Турцима. У дубровачким књигама помињу се, од 1465, ловци робља из области требињске, као и из Дробњака.³ Млетачке власти су преко свог баила (амбасадора) у Цариграду протестовале код Порте због насиља Скендер - бега Црнојевића, црногорског санџак - бега, још 1515. године. Из тога се види да је Црна Гора транзитно подручје млетачких државних поштоноша. Глигор Станојевић претпоставља да су млетачку пошту преко црногорске територије у то вријеме преносили Бокељи. Црногорци се као млетачке поштоноше помињу нешто касније. Крајем XVI вијека као старјешина поштоноша се помиње Раде из Брајића. Карактеристична отимања млетачке поште се настављају и кроз цио XVII вијек. У току 1625. године Риђани, Никшићани и Дробњаци почели су са организованим хватањем млетачке поште и писмоноша. Република се преко баила потужи на Порти, а ова организација, и крајем маја 1626 године отпоче акцију против ових племена и заведе ред. Мање успјешна је била акција против Бјелица, истим поводом, једанаест година касније.⁴ Због одбијања Црногораца да плате порез велики везир је 1642. године у Цариграду, у кући самога баила, ухапсио 11 црногорских поштоноша.

Из ове сажете хронологије догађаја може се наслутити, бар приближно, стање на тешко проходном и несигурном путу преко територије стално немирних црногорских племена. У таквим околностима млетачка власт је постављала важно питање: одакле ангажовати поштоноше који ће знати да се пробију кроз непознату, непроходну и несигурну земљу, земљу на чијим путевима вребају многе опасности. За тај посао су били потребни издржљиви и вјешти људи, са везама и познанствима на путу и у самом Цариграду, а уједно и мајстори војног заната и ратних вјештина, неустрашиви и храбри а такви су били

³ К. Лиречек, *Историја Срба I*; Београд 1981, стр. 428.

⁴ Г. Станојевић, *Из историје Црне Горе у XVI и XVII вијеку*, Историјски записи, Титоград 1959. 2.

Црногорци. Они врше обезбјеђење и пренос поштанских пошиљки између Млетачке и Турске у току XV до краја XVIII вијека. Ове су пошиљке упућиване лађама из Венеције до Котора двапут седмично. Из Котора су их поштоноше преносиле которским друмом који је водио преко Цетиња до Жабљака, Подгорице, долином ријеке Цијевне у Пећ и даље преко Филипоља и Андринопоља у Цариград. У преносу ових пошиљака учествовало је 150 Црногораца, већином из Катунске и Ријечке нахије а мањим дијелом из Љешанске и Црмничке. Пренос пошиљака од Котора до Пећи трајао је три дана, а од Котора до Цариграда 17 или 19 дана, према годишњем добу.⁵

За пренос ових пошиљки није био погодан сељак који је био сувише везан за земљу. За такве послове била је потребна већа покретљивост, утврђене везе, знање путева, не од села до села, већ од државе до државе. У ово доба то су могли имати само свештеници и трговци. Они, затим хајдуци и ускоци биће спона која ће везивати народ и омогућивати му компактност и снагу у националној борби.

Најтеже је утврдити путеве којима се кретала акција преко хајдука. Истина, и ту се знају старе стазе и богази, угажени вијековима, али они су још недовољно проучени. Ове хајдучке чете су несумњиво хватале везе са свим виђенијим људима у крају. Данас је тешко утврдити докле све допиру хајдучке чете у турску територију. Такође, ни ускоци, којих је у овом периоду све више, не кидају везе са старим завичајем. Црногорским митрополитима они служе као повјерљиви гласници и агитатори у њиховим крајевима. Изузев хајдука и ускока и њихових мрежа јатака и црквена организација је била идеално оруђе за пренос вијести. Свештеник је био блиско повезан са својим сељанима и у додиру са сусједним свештеницима. Црква је својом организацијом, од владике до владике, од манастира до манастира, од попа до попа, послужила као спона у културно-просвјетном и национално-политичком послу. Куд је пролазио калуђер-луталица, ишла је и револуционарна пропаганда, па исто тако и тајни канали завјера. О значају манастира говори и чињеница да су везе између Срба и Црногораца одржаване путем од Ужица преко манастира св. Тројице код Пљеваља, а одатле преко манастира Довоље и манастира Мораче до манастира Острога, или преко прелаза у Тепцима на Тари, манастира Подмалинска, Бијеле и Жупе Никшићке до манастира Острога. Утицаји Срба и Црногораца додиривали су се и на линији која је ишла од манастира Ђурђевих ступова, преко манастира Мораче, Подмалинска и Бијеле до манастира Пиве.

⁵ Др Перо Шоћ, *За историју поштанског и телеграфа у Црној Гори*, стр. 6-7, Београд, 1928. г.

Такође и трговци су представљали погодно средство за пренос пошилики и разних вијести. Они су тако током читавог XVIII вијека одржавали везе са разбојницима и хајдуцима и потплаћивали их да им поштеде караване са робом. Копнена трговина и промет уопште одвијали су се у турско доба, углавном, оним истим путевима као и у средњем вијеку. Транспорт робе је обављан на коњима и другој товарној стоци. Организован је у караване који су се, ради веће сигурности, често кретали под заштитом оружане пратње. Турска власт се на својој територији бринула о одржавању путева и мостова, као и о обезбјеђивању промета системом дербенцијске службе. Црногорци су на турској територији у току XVIII вијека наносили велике штете караванима.

Главни правци путева су били ријечне долине, планински превози и геотектонске депресије. Два важна чворна мјеста у XVIII вијеку била су Подгорица и Оногошт. Подгорица је била раскрсница путева од којих је један долазио из Котора, преко Цетиња, спајао се с путем од Бара, и водио преко Медуна за Плав и даље на сјевер и исток. Кроз Подгорицу је пролазио и пут који је спајао Скадар и Оногошт. Један пут је водио од Подгорице преко Колашина за Србију, а важан је био и пут Подгорица - Плавница. Кроз Оногошт је пролазио пут Дубровник - Требиње - Дробњац - Пријепоље - Нови Пазар - Липљан - Скопље - Цариград. Важан је био и пут долином Лима, као и комуникација дуж Црногорског приморја. Значајне су биле и комуникације Ластва - Клубук - Вилусе - Оногошт, Оногошт - Котор - Његуши - Цетиње, Будва - Брајићи, Бар - Туђемили - Суторман - Вирпазар, Оногошт - Веље Дубоко - Манастир Морача, Пљевља - Бијело Поље.

Значајна је у то вријеме и приватна преписка међу рођацима и пријатељима у земљи и иностранству. Ова размјена писама и саопштења била је слободна (плаћана или је била бесплатна). То је зависило од међусобне погодбе пошилијалаца и прималаца. Приватне размјене је било врло мало, пошто је и писменост у народу била веома ријетка.

Од смрти митрополита Данила уочавају се јасни знаци анархије у Црној Гори. Митрополит Сава Петровић не успијева да се наметне Црногорцима и губи надзор над збивањима у земљи. Василије Петровић, сав занесен крупним политичким плановима, мало се посвећује унутрашњим питањима земље. Утицај гувернадуре се не осјећа изван његовог племена. Истакнути нахијски и племенски главари се боре за првенство у земљи. Тада сви виђенији главари сматрају да је њихово неотуђиво право да се дописују са Млечанима и преговарају са бечким и петроградским двором. Племенски индивидуализам угрожава јединство земље, али се брзо повлачи пред опасношћу од Турака. У таквим околностима харамбаша српске милиције Радић Ракетић се

понудио аустријском команданту да однесе писма међу брдска племена и подигне их на устанак 1737. године. Вијести о свим значајнијим догађајима у Црној Гори су се проносиле великом брзином. Преписка са Русијом постаје још интензивнија. Прве руске новине "Санктпетербушке вједомости" почев од 1731. године, у току једне деценије, с времена на вријеме писале су о Црној Гори. Онда је наступило веома дуго ћутање до 1760. године, када "Московске вједомости" пишу о побуни у Албанији којој би могли да се придруже и немирни Црногорци. И 1768. године исти лист пише о непокорним Црногорцима. Вијести о Шћепану Малом у строго контролисаној руској штампи није било.

По митрополиту Сави руска царица Јелисавета је 1742. године послала грамату Црногорцима, у којој их подстиче да јој буду вјерни и да им "царска милост никад неће бити одузета". У прољеће 1752. године Василије је отпутовао у Русију и одмах по доласку у Петроград предао је писмо митрополита Саве Алексеју Бестужеву у коме га моли да се заузме код царице за Црну Гору. Царица Катарина II је 1766. године послала у Црну Гору потпоручника Михаила Тарасова који је донио царску грамату и трогодишњу помоћ Цетињском манастиру. Русија је и 1769. године, пошто је повела рат са Турском, послала у Црну Гору грамату по кнезу Георгију Владимировичу Долгорукову, којом позва Црногорце у рат против Турака. Посланик је уједно хтио увјерити Црногорце да Шћепан Мали није руски цар Петар. Крајем 1772. године стигао је у Црну Гору Црногорац Савић Барјановић, под-офицер у руској служби, и донио инструкције од руског двора да се формирају оружани органи власти у Црној Гори.

На основу многобројних свједочанстава можемо закључити да је митрополит Василије Петровић који је фактички владао Црном Гором од 1750-1766. године водио богату службену преписку. Незадовољан Савином промлетачком политиком, он се окреће Русији. Без личних веза и познанстава, Василије упућује у Цариград, руском посланику Обрескову, Стефана Шаровића са препоруком и писмом за предсједника Министарског савјета Русије Бестужева Рјумина. У том писму се срећемо са Василијевим основним концепцијама о положају Црне Горе између Млечана и Турака и односу према Русији. Указујући на традиционалне руско-црногорске везе он истиче Црну Гору као бедем православља према католичанству. Године 1751. у Бечу се обраћа царици Марији Терезији опширним меморандумом којим је тражио да аустријски двор заштити Црну Гору. Почетком 1756. обратио се аустријском цару са захтјевом да се његов посланик у Цариграду заузме на Порти за Црну Гору. У писму руском канцелару Михаилу Иларионовичу Воронцову Василије је изложио какве ће посљедице имати пораз Црне Горе за све

православне народе Балкана. Василије је писао и руском амбасадору у Бечу Херману Кајзерлингу, нудећи му за војну службу Русије 1.000 људи. Писмо сличног садржаја шаље и Алексеју Петровичу Бестужеву. У његово вријеме једино је слободна Катунска нахија, док Ријечка, Црмничка и Љешанска плаћају харач Турцима.

Дјелатност митрополита Саве (1735-1782) на овом као и на другим подручјима у односу на Данила и Василија била је незнатна, па се може претпоставити да је он одржавао оно што је прије њега у том погледу остварено. Од јавне преписке коју је водио чувале су се копије у његовој канцеларији. Када се радило о изузетно значајној дипломатској пошти, коришћени су људи од највећег повјерења и угледа за њен пренос.

Млечани су били нетрпељиви према митрополиту Сави због његових права над православнима у Боки и скретали су му пажњу да се не мијеша у грађанске ствари њихових поданика. Митрополит се бранио да је једина његова жеља да одржи мир на граници, што је било сасвим тачно. Увиђајући незаинтересованост митрополита Саве за судбоносна питања Црне Горе, црногорски главари у име Збора покрећу преписку са страним дипломатама. Тако они 1742. године у писму руском резиденту у Цариграду, Вишњекову, отворено постављају питање неформалне независности Црне Горе и неплаћања харача Порти.

Као први поштоноша (теклић), који је служио једино за преносе писама у доба Шћепана Малог, помиње се Михаило Табанџија. Њега су Млечани заробили и, као шпијуна, осудили на смрт и погубили.⁶ Шћепан Мали је средином децембра 1767. године упутио у Беч руском амбасадору Димитрију Гаљичину Авакума Милаковића и Глигорија Дрекаловића са писмима и препоруком.

О квалитетно новом успону у систематском вођењу, сређивању и преносењу службене кореспонденције може се говорити тек по ступању Петра I (1747-1784-1830) на историјску сцену. Петар I је поклањао значајну пажњу систематском вођењу и сређивању службене преписке. Бројне посланице, саопштења и наредбе које су митрополит, Кулук и Правитељство упућивали народу или међусобно размјењивали, преносили су скоротече, поклисари, изасланици, теклићи, улаци, књигоноше, гласоноше и томе слично.

Настављена је знатна дипломатска преписка. Крајем XVIII вијека бројне су црногорске делегације путовале у Беч. И аустријски цар Јосиф II је 1788. године слао у Црну Гору своје официре, капетана Филипа Вукасовића и Лудовика од Пернета, са граматом у којој позива на рат са Турском.

⁶ Марко Цвјетковић, *Поштанска служба у Црној Гори*, Историјски записи, 3-4, Подгорица 1959.

Митрополит Петар I је писао дубровачком Сенату преко Николе Давидовића, руског официра, а Сенат је митрополиту слао вијести из Беча и одашиљао му новац из Русије у Стањевиће. За везу са брдским племенима користио је калуђере. Крајем XVIII вијека то је био Глигорије Бућин, који је носио његова писма Ровчанима, Морачанима као и Ускоцима.

Слабљење турске власти у овом дијелу Балкана праћено је од краја XVIII вијека сталним јачањем Црне Горе и учвршћивањем њеног утицаја на сусједне крајеве. Околно становништво упућује своје погледе према Црној Гори, очекујући да се уз њену помоћ ослободи од турске власти. Петар I је заједно са босанским и херцеговачким митрополитом разрађивао план стварања "Илирске краљевине" и ради преговора са Русијом о томе у Петроград слао 1798. свог изасланика.⁷ Побједи на Мартинићима и Крусима су велике црногорске побједи над Турцима, извојеване на општецрногорској основи, уз помоћ брдских племена. Главари су све више увиђали да је једини спас за Црну Гору слога и јединство и прихватили су политичку концепцију митрополита Петра. Све ово отвара процес интеграције осталих црногорских Брда (Мораче, Роваца, а затим и Куча, Братоножића и Васојевића) у независну црногорску државу. То отвара перспективу ослобођења од турске власти Грахова, Бањана, Пиве и Дробњака у црногорској Херцеговини.

Устаничке вође у Србији су, ступивши у борбу, рачунале на помоћ хришћанског живља сусједних области. С прољећа 1804. године они су позвали Петра I на заједничку борбу против Турака, а такав позив је поново упућен у августу те године. Позив је упућен и пивском архимандриту Арсенију Гаговићу и херцеговачким главарима а писмо им је предао Дамјан Миленковић Кутишанац.⁸

Мало је података о награђивању поштоноша. По једној прибиљешци народног секретара Спиридона Марковића из 1803 године исплаћено је "Перу Вукотину с Цетиња за писмо које понесе у Берда В. П. Митрополиту ... талијера два". По тој истој прибиљешци види се, да су за два талијера купљена два брва, те је писмоношина награда била доста завидна.⁹

Увиђајући промјену спољнополитичких околности послије пожунског мира (1805) Петар I је уочио нужност повезивања црно-

⁷ Д. Пантелић, *Београдски њашалук њред Први српски усџанак (1794-1804)*, Београд 1949, 378.

⁸ Радослав Перовић, *Први српски усџанак, акџа и џисма*, књига I, стр. 93.

⁹ Ристо Ј. Драгићевић, *Уређење џелезграфског саобраћаја у Црној Гори*, Записи, Цетиње 1939, књ. XXI, 1, стр. 13.

горских и брдских племена са устаничким покретом у Србији, да би тако појачао сигурност према Турској у времену када је највећи дио Црногораца био ангажован у Боки. Суочена са јачањем утицаја Француске на Балкану, прибојавајући се да српски устанички покрет не искористи Француска, Русија мијења однос према устаничком покрету. Зато се од 1806. године Петар I тјешње повезује са Карађорђем, који је препоручивао сарадњу устаника са црногорском војском. У том смислу Карађорђе и Правитељствујушчи совјет шаљу писмо Петру I 29. маја 1806. године у коме му предлажу склапање савеза за заједничку борбу. Колико је за Карађорђа била важна веза преко Златибора види се из тога што је организацију пограничне службе за везу са херцеговачким и брдским племенима и са Црном Гором повјерио Милошу Обреновићу.¹⁰ У овом устанку Црногорци и Брђани нападају бројније турске караване (и до 300 коња) пресијецајући доток робе и вијести крајњим одредиштима. Најбогатија докуменатација о раду на заједничким припремама устанка садржана је у сачуваној преписци Петра I са брдским и херцеговачким главарима и црквеним старјешинама. Петар I шаље писма Арсенију, архимандриту манастира Пиве по извјесном Оташу у првим годинама устанка. Везе са Русијом митрополит Петар I одржава преко државног савјетника Стефана Санковског који се као руски повјереник налазио код њега, затим преко Мазуревског, руског конзула у Котору, и преко генерала, грофа Ивелића. На другој страни размјере и начин на који је Петар I одржавао везе са Француском још од 1802. године данас је још увијек немогуће сигурније просудити, иако би њихово одређење, и због самог садржаја и посљедица, имало прворазредан значај.

Петар I је имао добар обичај да својим емисарима, осим у повјерљивим случајевима, не даје упутства усмено, већ писмено. Његов најповјерљивији емисар је био синовац му Станко Стијепољ.

Једно од својих првих писама за Карађорђа Петар I је послао по архимандриту Леонтију из Пивског манастира. Али ово писмо није стигло Вожду, јер је архимандрит Леонтије на путу ухваћен од Турака и уморен у страшним мукама у Сјеници (септембра 1805). Идуће године он шаље писмо Карађорђу по Сави Пламенцу, судији из Кулука. Пламенац је успио да дође до Вожда и да му уручи митрополитово писмо. Као курири између Петра I и Карађорђа се помињу и Гаврило Шибалија, Ђуро Милутиновић и Шећеровић. Њима су Карађорђе и Петар I повјеравали преношење своје преписке са војним и политичким тајнама. Као поштоноше се помињу са српске стране и војводе Антоније Симоновић (Чолак - Анто) и Рако Левајица. Шибалија се на

¹⁰ Владимир Стојанчевић, *Милош Обреновић и његово доба*, Београд 1966., стр. 43.

путу пробијао кроз турску територију кријући се и борећи са засједама које су му постављали, док је Милутиновић као слијепи гуслар, преписку крио у свом путничком штапу и гулама. Ђуро Милутиновић (1770-1844) поријеклом из Грахова, био је најпознатији црногорски поштоноша прве половине XIX вијека.¹¹ Преписку између Петра I Петровића и кнеза Милоша архивски можемо пратити од 1815.године. Петар I упућује кнезу Милошу 1816 године четири своја делегата, од којих два из Катунске, једног из Ријечке нахије и једног из Бјелопавлића да га извијесте о тешкој глади која је владала у Црној Гори. Исте године шаље и писмо преко Вукала Томића из "племена Бјеличког". Многа писма се шаљу преко Црногораца који послје Другог српског устанка прелазе у Србију с намјером да се тамо трајно настане. Српско - црногорски односи у овом раздобљу немају онај политички значај какав су имали за вријеме Првог устанка, што не значи да нијесу имали одређену вриједност. Петар I и кнез Милош водили су готово редовну преписку, мада не често, највише због тога што су ови односи у то вријеме имали један посебно важан вид - стално групно и појединачно исељавање Црногораца у Србију, а то је имало далекосежне посљедице за оба народа. Петар I шаље 1816.године у Русију свог повјереника синовца Станка Стијепова Петровића, снабдјевши га писмима за императора, Г.А. Строганова, А.Н. Галицина и неке друге државнике. Митрополитовом синовцу су били придодати као помоћници капетан Мартин Радоњић и барјактар Иван Шпадијер. Петар I је до краја свог живота водио преписку са Русијом. Тако се 1829.године као митрополитов специјални изасланик у Русији помиње Матија Петровић Вучићевић. Двадесетих година XIX вијека преписка је нешто мањег обима. Разлог је недостатак хартије, што се види по томе да митрополит пише писма на туђим ковертама, а често и на полеђини појединих писама. Преписка са народом и његовим главарима је ипак релативно велика, а савјети и молбе митрополита Петра I ријетко кад да нијесу имале успјеха. У свом писму од 21. октобра 1827.године кнез Милош препоручује митрополиту да ако има преписке с Русијом, нека је шаље преко њега, "јер и сам с државом руском почесто преписке имам".¹²

Руско - турски рат 1828-1829. праћен је у Црној Гори надом у безбједнији положај према Турској. И тада је између Петра I и књаза Милоша дошло до интензивне преписке и контаката преко емисара.

О значају појединца, индивидуе у времену Петра I говори податак да су везе са Пивљанима ослабиле одмах послје смрти архиман-

¹¹ Др Љубомир Дурковић, *Ђуро Милутиновић 1770-1844*, Београд 1950.

¹² Вуксан Душан, *Црна Гора од 1824. до 1827. године*, Записи, Цетиње 1941, књ, XXV, стр. 205.

дрита Арсенија Гаговића (око 1817.године), чијом су цјелокупном активношћу, изражаваном и путем преписке са Петром I, Карађорђем, високим руским државним функционерима и највишим црквеним властима Русије, јасно препознавани интереси ослободилачке борбе овог племена.

У бројним документима као поштоноше између црногорског митрополита и турских великодостојника помињу се и поп Иван Ковачевић, извјесни Раде, Радич Попов из Доњих Селаца, Андрија Ников Пламенац, поп Мићо Селчанин, Ник Лук Шестан, Јово Угњанин, Никола Казанџија, Мелентије Острожанин и други. Писма су често слана по случајним пролазницима или трговцима што може да унесе забуну, али да су постојали нарочити писмоноше видимо из писма которског поглавара Пајтонија Петру I "Давам себи чест послати Вашему Првосходитељству сије писмо с нарочним књигоношом". Истог мјесеца митрополитове "књиге" у Котор је однијела једна жена која се представила као владичина књигоносица. Петар I је слао писма и по Шпире Мартиновићу.¹³ Особито је обимна преписка Петра I са Гагићем, руским конзулом у Дубровнику. Митрополитову преписку су пратиле аустријске власти преко својих органа. Оне су располагале подацима да је за пренос преписке између митрополита и Гагића служила и Делфина Ломбардић, удата Сировица, из Котора. Из расположивог архивског материјала може се закључити да је у овом периоду постојала редовна поштанска линија између Цетиња и Котора. Значајно за Боку је да је Венецијанска република пала 12.маја 1797.године. Аустријско - француским миром у Кампоформију 18. октобра 1797. године Аустрија је у замјену за сјеверноиталијанску покрајину Ломбардију имала преузети дотадашњу млетачку Истру и Даламацију с Боком Которском. Ова аустријска владавина у Боки је трајала од 1797. до 1805.године. Миром у Пожуну (Братислави) 26. децембра 1805. године Фрањо I предаје ове области под француску власт. Међутим сљедеће године руске и црногорске снаге освајају положаје у Боки Которској, коју напуштају тек послје одредаба француско - руског мира у Тилзиту 7. јула 1807.године. У првом периоду француске владавине од 1806. до 1809. године војна управа је повјерена генералу А. Мармону, док од 1809.-1813.године Француска организује управу Илирских провинција. Послије краткотрајног уједињена Боке и Црне Горе 1814. године почиње друга аустријска владавина у Боки. Петар I је учинио први покушај за излазак Црне Горе на море непосредно послје пада Млетачке републике 1797. године. Захваљујући истраживањима др Нико-

¹³ Др Љубомир Дурковић, *Писмоноша Шпиро Мартиновић*, ПТГ Архив, стр. 75, бр. 1., Београд 1958.

ле Гулана познати су први поштански чиновници на територији Боке Которске. У Котору су то били Јосип Пезингер и Андрија Кривеља. Херцегновском поштом руководио је Ђорђе Ничићевић. Средином септембра 1804. године Јован Непомук де Картеј, директор пошта за Далмацију и Боку Которску, извијестио је Привремену владу у Задру да су отпочеле да раде поште у Котору, Херцег Новом и Дубровнику. Да би се избјегла могућност заразе, поштанске пошиљке су закључаване у металну кутију, увијену у платнену накатранисану врећу. По доласку у станицу садржај кутије се предавао на темељно кађење. Након тога поштоноша је стављан у изолацију, која је трајала, неријетко, и по неколико дана.

У периоду од 1806. до 1813. године Французи су у овим подручјима организовали поштански саобраћај копненим и морским путем. Поред тога формиране су и посебне војне поште. Редовни поштански саобраћај на овом подручју Аустрија уводи тек после 1815. године, а од 1837. аустријски *Loyd* преузима поштанску службу на Јадранском мору. Обављање поштанске службе на Јадрану од почетка XVII вијека (према документима) а можда и од раније обављали су прчањски поморци уз одређену надокнаду. Само у изузетним околностима, и са дозволом власти, понекад су узимани морнари из Столива или Муа. У знак признања ови поморци су добијали бројне похвале и повластице.

Трговачке везе Црне Горе с иностранством од почетка XIX вијека бивале су све живље. Могућности зараде трговањем привлачиле су све већи број људи и тиме условиле почетак стварања трговачког капитала и његовог самосталног дјеловања. Трговина на турским пазарима у Никшићу, Подгорици, Скадру и Бару добијала је све веће размјере. На другој страни, ван Турске, Црногорци су најчешћу и највећу размјену производа вршили у Котору. И у Србији је Милош Обреновић, и сам највећи трговац међу Србима, био лично заинтересован за крчење путева како би се успоставила живља трговина. Путеви су у Црној Гори били неупотребљиви за кола, због тога се у саобраћају употребљавају коњи који се спретно пењу и спуштају низ стране и падине између појединих села. Почетком вијека на Цетињу су се могли видјети сваког дана људи који су на коњима дошли из разних мјеста Црне Горе и крајева са турске границе. Јаче су били насељени Ријека, Његуши и Цетиње. И Вук Караџић је примјетио да Црногорци крстаре по цијелој земљи у свим правцима, иако путева у правом смислу ријечи није било. Кад су Французи заузели Дубровник и Котор, маршал Мармон је нудио Црногорцима да о француском трошку направи прави друм кроз Црну Гору од Котора до Никшића, али су Црногорци

из важних разлога ту понуду одбили.¹⁴ Тада су кроз Црну Гору водила два пута: један из Котора преко Његуша и Цетиња, Добрског Села и Цеклина до Ријеке Црнојевића; други од Његуша преко Ђеклића, Бјелица, Кчева и Пјешиваца у Никшић. Али оба нијесу заслуживала име пута, будући да су на неким мјестима у тако лошем стању били да никакав коњ са товаром није могао ходити по њима, већ у великој нужди само мазга. Сви други путеви изузимајући онај, који је преко Бјелопавлића водио у Црну Гору, више били стазе или страшне богазе.

Петар II (1813-1851) наставља државнички рад поступног трансформисања Црне Горе из племенског у државни живот. Он уводи порез, што изазива велике тешкоће, а по повратку из Русије отвара и прву основну школу на Цетињу 1833, а сљедеће године и штампарију. И док тако води бригу о унутрашњем животу, од првог дана Аустрија омета стварање државе. На Балкану се јасно оцртавају двије политике, руска и аустријска. У разним преговорима са иностранством Црна Гора се потпуно издваја као независна држава. Тако послје првих веза Петра I са Доситејем Обрадовићем, Вуком Караџићем, Симом Милутиновићем и другима највише ради оснивања школе и штампарије, Петар II је старије и новије замисли на том пољу почео систематски да остварује. До тада је изузетно мали број људи владао основном писменошћу, тако да ови догађаји представљају важну прекретницу у преписци међу ширим народним масама. Петар II води бројну преписку са Вуком Караџићем, Симом Милутиновићем, браћом Мажуранић, Станком Вразом, Медом Пуџићем, Францом Миклошичем и другима. Најбројнија преписка с Вуком, вођена од августа 1833. до октобра 1851. године, са дужим прекидима у њиховим односима, тиче се прикупљања народног стваралаштва. Преписка између Петра II и Али-паше Ризванбеговића према др Томановићу је почела 1833. године.¹⁵ Она је трајала до 20. септембра 1847. Сачуваних писама има 59 (28 Али пашиних и 31 Његошево), али их је било много више. Преписка од 1840. до 1843. године је мања и безначајнија, а од 1844. године садржај јој се већином односи на одржавање мира.

Дипломатска преписка и сарадња Црне Горе и Србије зависила је од многих спољнополитичких фактора, углавном од снаге и обима рада на припремању националноослободилачке акције. Књаз Милош, особито од 1833, није био за примјењивање устаничко - ослободилачких метода у спољној политици Србије. Пуних двадесет година, управо од 1839. до 1859, Србија се ослањала на Турску. Таква је политика била један од услова њеног опстанка као државе, па је због тога, добрим

¹⁴ Вук Стефановић Караџић, *Црна Гора и Бока Которска*, стр. 50. Београд 1953.

¹⁵ *Петар II Петровић - Његош као владалац*, Цетиње 1896. стр. 57.

дијелом, искључиван енергичан рад на националноослободилачком пољу. Тако није постојало базе на којој би се одвијала шира политичка сарадња Србије и Црне Горе, па је и преписка у том правцу мањег обима. Приступајући припремама за извршење свог плана спољне политике, која је била у супротности са плановима и циљевима Црне Горе, Гарашанин је почео са организовањем мреже агената и ступао у везе са истакнутијим људима. Као један од основнијих услова за успјешан рад он је сматрао успостављање што тјешњих веза са митрополитом Петром II Петровићем. У том смислу нарочито жива преписка између Црне Горе и Србије вођена је 1845. године, у којој се говори о уједињењу Босне, Херцеговине и Црне Горе са Србијом.

Већ на почетку своје владавине Петар II је нашао за потребно да књаза Милоша одмах обавијести о смрти свога претходника Петра I, и то преко руског конзула у Дубровнику Јеремије Гагића 13. новембра 1830. године. Гагић је доставио кнезу писмо преко Лазара Хаџи - Бајића, трговца из Земуна.¹⁶ Користећи се тек признатим аутономним правима Србије и свог насљедног књажевског достојанства, Милош је убрзо успоставио везе са младим владаром Црне Горе, шаљући разне мисионаре у Црну Гору. Крајем 1832. године Милутиновић је донио Његошу неке усмене поруке од кнеза. У току 1833. године одржавана је веза са Србијом тако да се у регистру књажеве канцеларије види да је Црногорски сенат писао кнезу два, а Његош три пута. Према извјештају средског начелника у Котору, упућеног 3. јула 1833. задарском губернатору, 25 јуна су стигла на Цетиње два поклисара са порукама од кнеза Милоша за Његоша и Ивана Вукотића. Његош је тада био одсутан, пошто се налазио у Русији. Када је Његош био у Петрограду није пропустио прилику а да се не јави и кнезу Милошу. Он му је писао 9. септембра 1833. године. Писмо је послао по неком Ивану Квекићу, кога је узгред и препоручио кнезу. Године 1834. кнез Голицин је послао преко кнеза Милоша Петру II неки пакет. Према извјештајима аустријских власти у Котору, 19. фебруара 1836. године, један ускок из Пипера је донио писмо Његошу од кнеза Милоша и једно од Милутиновића. Писмоноша се вратио у Кнежевину Србију после два дана. Преко кнеза Милоша стизала је пошта од Руса и 1836. године. Пренос поште помагали су калуђери манастира Св. Тројице код Пљеваља. Кнежев изасланик Перо Ковачевић ишао је преко Пљеваља за Цетиње. Они су одржавали присне везе и са Јованом Мићићем и слали су му извјештаје о стању на терену. Истицао се калуђер Прокопије.¹⁷ Током 1837. године везе са Србијом су одржавали и Дробњаџи. Вид

¹⁶ Архив Србије, *Збирка Мише Петровића*, 2079.

¹⁷ Архив Србије, *Књажева канцеларија*, XXXII, 389.

Шаранац, парох дробњачки, пише кнезу Милошу 12. јула 1837. године. Писмо је стигло у Крагујевац тек 14. августа исте године.¹⁸ Године 1840. се као писмоноша помиње извјесни Васил.¹⁹

Петар II је већину својих писама, а има их сачуваних око хиљаду и осам стотина, писао у својству управљача своје мале земље. Она имају претежно службени карактер.

Томе треба додати да је доста тих писама Петар II, врло вјероватно, само потписивао пошто би их неко од његових секретара саставио и унио у Исходјашчи журнал. Таква су писма упућивана которским поглаварима, турским пашама (нпр. дробњачком муселиму хади - Алији Веризовићу из Никшића, који је био у преписци и пријатељству са Петром II) и Јеремији Гагићу. Управо Гагић је водио и врло обимну преписку са Вуком од 1817. до 1848. године. Очувана су готово сва Гагићева писма (од 41 изгубљена су два). Вукових писама је било 42 и нијесу очувана. На основу свега наведеног може се закључити да су разни књигоноше и књигоносице вршили поштански саобраћај у Црној Гори и за вријеме Петра II. Но, он је томе питању поклатио више пажње, јер је био претплатник и на неколико ондашњих листова, па је требало имати бар неку редовну везу са Котором, гдје је долазила скоро сва пошта за Црну Гору. Ради тога Петар II уноси у свој буџет и засебну позицију "за поштијера" по којој му је одређено "70 талијера плате годишње". Овај поштоноша је једанпут недјелно носио писма и новине у Котор и обратно. Према томе он је први од владара Црне Горе предвидио буџетом издатке за пренос поштанских пошиљака и поставио за поштоношу Шпира Мартиновића. Он је установио размјену поштанских пошиљака са Аустријом, а преко ње и са осталим земљама. Пошиљке за Црну Гору подизао је са поште у Котору, по овлашћењу црногорског Сената, трговац Бјеладиновић и предавао их Шпиру, и обратно: Шпиро њему пошиљке из Црне Горе. Овакав пренос поште преко Котора вршен је и касније без измјене, сем што је повећаван број поштоноша, како за вријеме владавине Његошевог наследника књаза Данила, тако и за првих година владавине књаза Николе. Ова пошта за преношење вијести је била управо курирска служба за Господареве потребе. Шпиро Мартиновић (1782-1859) је рођен у Котору гдје му је отац побјегао од крвне освете. Знао је неколико језика и служио као тумач Црногорцима. Као други поштоноша на овом правцу помиње се Шуто Мартиновић из Бајица. Према Љуби Ненадовићу он је и 1857. године био једини поштоноша у Црној Гори. Шуто Мартино-

¹⁸ Архив Србије, *Књажева канцеларија*, XXXV, 861.

¹⁹ Архив библиотеке Историјског института у Подгорици, фасцикла број 275.

вић је вршио уједно и пренос поште Окружног начелства из Котора за Цетиње и обратно и за тај пренос добијао новчану награду.

Петар II није имао повјерења у органе аустријске поште, па је преписку са Гагићем вршио посредовањем агента Поповића у Котору, исто као и Петар I. У хитним случајевима писма Гагићу слао је непосредно у Дубровник по перјанику Радовану Пиперу. За преписку са скадарским пашом служио му је стални поштоноша Марко Пјешивац, а са херцеговачким везиром Теодосије Мишковић. Изузев обичних поштоноша као што су Стеван Верковић, Димитрије Јанковић, Тома Ковачевић везе са Србијом су одржавали и људи од таквог угледа као што су игуман Мојсије Зечевић, Матија Бан, Сима Милутиновић који се крећу путем од Цетиња преко Острога, Пипера и Мораче. До Мораче је трошкове те поште сносио митрополит, а од Мораче даље српска влада. Од 1835. године уговорена је стална размјена писама и правац кретања писмоноша између Петра II и Милоша. С обзиром на то да је био претплаћен на већи број страних часописа и листова Петар II је за пренос пошиљки користио и приватне особе, трговце и бројне познанике. Непосредно по доласку на власт Петар II је установио "Исходјашчи журнал", књигу копија свих митрополитових и сенатских писама, упућених страним представницима. Сматра се да је "Исходјашчи журнал" настао по угледу на руску администрацију, вођену у руском конзулату у Дубровнику, гдје се, између осталих, водила књига истог садржаја и са истим насловом. Пошта између Котора и Дубровника је превожена аустријским бродовима. У овом периоду су чести случајеви отимања писама, аустријских и турских, што доводи до бројних интервенција и протеста.

Развој поштанског саобраћаја у овом периоду у Црној Гори успораван је општепознатим тешкоћама, које су онемогућавале изградњу неопходних саобраћајница као битних претпоставки за повећан обим свих врста саобраћаја. Сложени елементи рељефа изукрштавани су стазама, којима се врло тешко ходало. Изузетак чине путеви у равницама Бјелопавлића и Црмнице. Увиђајући сву привредну и другу важност бољих веза са плоднијим подручјем Петар II је предвиђао изградњу пута између Ријеке Црнојевића и Бјелопавлића. Још од 1840. године добро је уочавао сав значај пута од Бјелопавлића ка Котору, за чију је градњу становништво било врло расположено, али су му недостајала неопходна финансијска средства. Сеоски путеви у Црмници су водили ка Вирпазару, мјесту које је имало нарочит значај за саобраћај преко Језера. Оправљани су и путеви који воде ка Херцеговини. Бољи пут (крчаник) од Цетиња, преко Његуша, до аустријске границе почео је да се гради 1840. године (широк шест до осам стопа),

а у почетку 1843. године Аустрија је намјеровала да направи пут од Котора до црногорске границе. Грађен је пут до Ријеке Црнојевића. Поправљани, грађени и предвиђани путеви у свему су одговарали развоју поштанског саобраћаја. Петар II је и успио да изради за ондашње прилике неколико добрих путева од Шкаљара код Котора ка Цетињу и Ријеци Црнојевића. На ријекама су постојале скеле и то углавном за по 10 коња и људи.

Књаз Данило (1851-1860) је наставио дјело својих претходника на изградњи државе, организовању власти и преуређењу војске. Увео је локалне трошарине и државне царине, а године 1855. донио је "Законик" чиме су створене основе за увођење пореског система. С обзиром на осавремењено устројство државе обим њене кореспонденције је порастао у свим областима. Судаћи по сачуваној архивској грађи књаз и Сенат су се старали да се уредно води администрација. За сваки упућивани акт задржавана је копија у државној архиви. Сваки акт завођен је под бројем из чега се може закључити да су постојали дјеловодни протоколи, разни регистри и помоћне књиге. За вријеме владавине књаза Данила, као и у почетку владавине књаза Николе, пренос поштанских пошиљки се обављао на начин који је још установио Петар II, с том разликом што је повећан број поштоноша и што су се мијењале личности овлашћене за пријем и одашиљање поште у Котору и на Цетињу. Нешто више него иначе има преписке са Србијом. Све је више писмених људи, јер је књаз Данило нарочиту бригу посвећивао школи. Са домаћим људима преписка није била обимна, док је нешто обимнија са онима из Скадра и Подгорице.

Увођење редовне поштанске службе у Црној Гори

Најстарији нађени писани документ о организацији поштанске службе у Црној Гори и предлог за њено уређење потиче од црногорског конзула у Скадру Јована Вацлика, упућен књазу Николи у мају 1863. године. Вацлик је предложио да се направи поштански ковчежић, одреди поштанска такса, изради поштански грб за поштоношу и купе коњи за пренос поштанских пошиљки и путника. Извод из његовог подужег писма, које је упутио 8.5.1863. године, а који се односи на пошту, гласи: "... 3. Да мене дозволите купити једну лађу коју ћу назвати "лађ за почту црногорску" и капетана поштијером, који ће узаједно трговати и за Вашу кућу све потребе из Скадра довозити и канцеларији нашој кирију платити" ...²⁰ Предлаже да тарифа за писма буде иста као за она која иду до Котора. На Цетињу је требало напре-

²⁰ Марко Цвјетковић, *Поштанска служба у Црној Гори*, Цетиње 1968. године, стр. 21.

вити једну касету за писма са народним триколором, која би могла висити на кући књажевске типографије, одакле би сваки грађанин могао слати писмо гдје год жели. Требало је купити једног или два коња који би служили искључиво за потребе одржавања поштанске везе од Цетиња до Котора или Ријеке. Поштанска станица у Скадру би се налазила у кући конзулата. Вацлик даље предлаже кнезу да би ту лађу могла да набави или унајми Црногорска канцеларија, а да је преда на управљање једном добром Црногорцу, вјештом трговини и пловидби. Дотични би сваке недјеље исплаћивао најам за лађу Канцеларији (конзулату). По његовом мишљењу, лађа би коштала 120 талира, а тај би се износ предујмио из Канцеларије, која би је и издржавала. Вацлик пише да би кнез назначио којем би Цеклињанину лађу повјерио, да ли Милу Пејовићу, брату Маркову, или некоме другоме. Лађа би сваке недјеље могла Канцеларији доносити корист од два талира, чиме би за годину дана била потпуно исплаћена. Вацлик даље пише да је обичај да се свакој лађи која иде из Скадра за Црну Гору, била црногорска или турска, мора дати од наше Канцеларије "биљет" (као турска тескера) или дозвољење. Вацлик коначно тражи од кнеза дозволу да од сваке лађе може наплатити за "биљет" по један форинт.²¹ Из Вацликова се писма даље види да је једне недјеље било 15 лађа, те кад би се просјечно узео број од 15 лађа седмично, и када би од сваке био наплаћен по један форинт, то би за годину дана износило 780 форинти. Да ли је дошло до остварења Вацликовог пројекта, није нам познато.

Гледишта Вацлика, Чеха по рођењу, оснивала су се и на идеји да Аустрија треба да се врати свом старом задатку, да опет буде носилац цивилизације на Истоку. Он је предлагао још почетком 1862. године да Аустрија поклони Црној Гори један телеграфски апарат и нешто телеграфске жице, колико да се направи телеграфска веза између Цетиња и Котора. О овоме писму пана Вацлика поднио је гроф Рехберг аустријском Ћесару свој писмени реферат 20. марта 1862. године. Министар аустријски, као одговор на Вацликово писмо, шаље окружног начелника Дојмија у нарочиту мисију на Цетиње. План је пропао због устанка Луке Вукаловића и рата књажевог са султаном.²² Одавде се види да је Вацлик имао доста смисла и организационих способности за успостављање поштанског саобраћаја. Он је први покушао организацију редовне пловидбе на Скадарском језеру. Из напријед наведеног се види ауторитет конзуларне службе, с обзиром

²¹ Документа из епохе краља Николе. Писмо од 8.V 1863. године Јана Вацлика, црногорског конзула у Скадру, Записи, књ, XXV, Цетиње 1941, 173-174

²² Др Владан Ђорђевић, *Црна Гора и Аустрија 1814-1894*, Београд 1924. стр. 182-183.

на то да је и својим и туђим лађама давао потврде за путовања Скадарским језером још онда кад је Црна Гора имала само мали дио Језера. "Биљет" како га Вацлик назива, био је у ствари дозвола за путовање на који је требало да се наплаћује одређена такса. Признавањем "издавања биљета" од стране Црногорског конзулата црногорским и страним бродовима, који су путовали у црногорски дио Скадарског језера, турска власт у Скадру је признавала компетентност Црногорског конзулата у том послу, као и суверенитет Црне Горе на дио Скадарског језера који је тада посједовала.

У једном другом писму, такође упућеном књазу Николи, Вацлик наводи како је организовао пренос трговачке робе из Скадра за варош Ријеку Црнојевића. Он тражи да сваке суботе ујутро на Лесендру буде један вјешт човјек, Цеклињанин који зна турски, и који ће пратити пароброд до Ријеке Црнојевића. То може бити неки Малиша Митров или неки Иваш, ако нема бољих. То исто је јавио и Марку Почеку на Ријеци.²³ Године 1865, 1866, 1867 и 1868. турски пароброд Scutari одржавао је трговачку везу из Трста до Скадра. Пароброд је имао 13 чланова посаде, луку припадности Скадар и настављао је путовање и до вароши Ријеке Црнојевића још у вријеме док је Вацлик био конзул у Скадру. Турски пароброд Villayet је 1869. године одржавао везу између Улциња и Трста. Турски пароброд је саобраћао по Скадарском језеру и 1872. године. Пароброд је закупио скадарски трговац Глиго Вулев Перовић.²⁴ Значај овог вида саобраћаја је био утолико већи што је Црна Гора са својим географским специфичностима, привредно и социјално неразвијена, ограничена на простор љутога крша и дио Брда, одвојена од морске обале, саобраћајно слабо повезана, без развијеног унутрашњег тржишта и градова, племенски врло индивидуализована, све до 1878. године била одвојена и од спољњег свијета и од свог привредно повољнијег аграрног залеђа. Проширивање Црне Горе 1859. и 1878. године и добијање градских насеља значи много управо у смјеру снажења државних институција а у вези са тим и поштанског саобраћаја. Од тог доба остварује се интеграција највећег дијела њеног данашњег националног простора, настаје нова етапа у конституисању црногорске државе као грађанске. Та интеграција је била од историјског значаја за даљи, још радикалнији развитак Црне Горе и њеног друштва. Уједињавању свих крајева Црне Горе у једну цјелину знатним дијелом доприноси и поштански, телеграфски и телефонски саобраћај. Из прегледа државних расхода за 1865. годину видимо да су

²³ Р. Драгићевић, *Документи из епохе краља Николе, Писмо од 7. XII 1863. године*, Записи, књ, XXV, Цетиње 1941, 179.

²⁴ *Црногорац* 19. II 1872., број 7.

поште имали Цетиње, Ријека, Д. Град, Острог, Грахово и Вир. Колико су износили издаци за ове поште у архиву нема података.²⁵

Стање путева у Црној Гори није се много поправило све до осамдесетих година XIX вијека. И даље су остали крчаници. У овом периоду појачан је саобраћај Скадарским језером. Пројектовани колски пут од Котора преко Његуша до Даниловграда и од Његуша до Цетиња почео се радити на више мјеста. Главни дотадашњи путеви воде од Котора преко Његуша, Ђеклића, Чева, Пјешиваца и Жупе никшићке у Дробњак. Друга линија иде од Његуша преко Цетиња, Ријеке, Љешанске нахије, Комана, Загарача у Бјелопавлиће. Трећи је пут од Старе Србије и од Колашина, преко Васојевића и Братоножића у Подгорицу. Важни су и путеви који повезују Грахово и Рисан преко Кривошија, и Никшић и Подгорицу преко Бјелопавлића. Ове путеве поправљају племена кроз која они пролазе. Седмдесетих година путеви се граде махом кулуком народа и плаћањем дневнице у житу а не у новцу. Поправку врши и народна војска, док материјал за поправку и пробијање истих даје правитељство. Остале путеве, који вежу међу собом поједина мјеста или племена, поправљала су сама племена међу собом, а надзор су водили племенски главари. Иначе, детаљан опис путева за јужну Далмацију и Црну Гору направљен је 1869. године.²⁶

Према попису државног уређења Црне Горе за 1873. годину видимо да редовна пошта још није била заведена, али је већ била свршена конвенција Аустрије са црногорским правитељством о успостављању поште између Котора и Цетиња. До тада је постојала редовна приватна пошта са Котором. Пуномоћник за примање и отправљање писама био је агент црногорски у Котору. Према истом том попису први телеграф у Црној Гори уређен је 1869. године и то у свези са Аустријом.

Још прије увођења редовне поштанске службе и прије оснивања Свјетског поштанског савеза, Црна Гора је са Аустро-Угарском склопила и потписала прву поштанску конвенцију у Задру 25. маја 1871. године, која је ступила на снагу тек 29. јануара 1873. године. У Црној Гори нема података којима би био објашњен разлог овако дуге паузе. Аустријски аутори кривицу бацају на црногорску страну. По једном извору тек 1873. године књаз Никола је установио редован поштански саобраћај и за унутрашњост Црне Горе и за њену везу са иностранством, док сам књаз Никола каже: "У почетку године 1871.,

²⁵ Д. Вуксан, *Црногорске финансије у XVIII и XIX вијеку (1723-1883)*, Записи, Цетиње 1936., књ. XVI, 1, стр. 12.

²⁶ Архив библиотеке Историчког института у Подгорици, фасцикла број 60.

установљена је пошта у Црној Гори са међународном свезом, а телеграф двије године раније (1869.)".²⁷ Пошта за унутрашњи саобраћај сигурно је нешто раније уређена, јер се у прегледу расхода за 1865. годину помиње и расход за поште у Црној Гори.

У сваком случају, поштанску конвенцију, састављену од 39 параграфа, у Задру су потписали дворски секретар Јован Сундечић за Црну Гору, а за Аустро-Угарску Адолф витез Лама управитељ далматинских пошта, кога је књаз Никола одликовао орденом књаз Данила II степена. Ова је конвенција ступила на снагу тек пошто је овјерио и потписао министар двора и министар иностраних послова Андраши у Бечу. Успостављањем телеграфског и поштанског саобраћаја знатно је олакшан промет, што се позитивно одразило на читав друштвени живот, посебно на трговину. У међувремену, од потписа конвенције у Задру до њеног ступања на снагу, тј. од маја 1871. до априла 1873. године, размјена поштанских поштиљака између Црне Горе и иностранства вршена је преко Котора, гдје је црногорски агент Петар Рамадановић слао у запечаћеним омотима или кесама по редовном поштоноши, на Цетињу угледном трговцу Јовану Милуновићу Пиперу. Ради обуке кадра и организовања поштанске службе у Црној Гори Аустрија је на тражење црногорске владе упутила на Цетиње поштанског чиновника Пера Суботића, Србина из Боке, који је дошао у Црну Гору крајем септембра 1871. године. Он је увео и организовао редовно вршење поштанске службе између Црне Горе и Аустро-Угарске. Вршена је размјена писмоносних, обичних и препоручених поштиљки, новина и часописа, пакета и аманетних поштиљки. По одредби правилника за извршење конвенције, обрачунавање поштанских такса вршено је сваког мјесеца, а главни обрачун крајем свака три мјесеца непосредно између Црногорског сената на Цетињу и Поштанског рачунског одсјека Министарства трговине у Бечу. Тако је, према М. Цвјетковићу, једном од највећих истраживача поштанског саобраћаја у Црној Гори, редовна поштанска служба уведена, иако без сопствених поштанских марака, у априлу 1873. године.

Након тог догађаја, пренос поштанских поштиљки од Цетиња до Котора и обратно вршен је пјешаком-коњовођом три пута седмично. Године 1873. поштанску службу у Црној Гори вршиле су поште Цетиње, Ријека Црнојевића и Вирпазар, све до завршетка ослободилачких ратова 1876-78. године.

С обзиром на то да за вријеме рата престаје развој поштанске службе, због борби са веома јаким непријатељем Црна Гора није могла све до завршетка рата 1878. године много урадити за развој ове

²⁷ Никола I: *Стиање Црне Горе по ратиу 1862. године* - Записи; св. за јануар 1931, стр. 32.

службе. Интересантно је да је послије овог рата установљена и једна веза дилижансом између Котора и Цетиња за вријеме љетње сезоне. Дилижанса је полазила из Цетиња суботом у 6 сати, а долазила на Цетиње недјељом у 8 сати прије подне. Пошта је из Котора долазила понедељком, сриједом и суботом, а са Цетиња полазила за Котор у подне понедељком, четвртком и суботом.

Успостављајући поштански саобраћај са иностранством, Црна Гора је 1874. године приступила Поштанском међународном савезу.²⁸ Уговор о установљењу општег поштанског савеза је потписан 9. октобра 1874. Према М. Цвјетковићу, Црна Гора је приступила Свјетском поштанском савезу одмах чим је он отпочео редован рад 1875. године у Берну. Она је приступила Савезу дипломатским путем и била је заступана на свим конгресима и конференцијама Савеза који су одржавани до краја Првог свјетског рата. Од ступања Црне Горе у Свјетски поштански савез, поштанска служба у њој знатно се подигла. Преношење свих врста поштанских пошиљака у међународном саобраћају било јој је олакшано и осигурано. Црна Гора је приступила појединачним уговорима са чланицама Савеза и постепено проширила размјену свих врста пошиљака: писмених, новчаних, пакетских, налога за исплату, откупних (доплатних) пошиљака, службу прибирања претплата на новине и др. До стварања Свјетског поштанског савеза 1874. године пошта је углавном имала национални карактер. Савез унапређује поштански саобраћај у свијету слободом поштанског транзита преко свих земаља, затим уједначењем и смањењем такса за поштанске пошиљке. Савез је већ тада обухватио велики дио свијета. На тај начин поштанске везе које су служиле искључиво потребама појединих владајућих личности у држави која се одликовала централизмом, националном хетерогеношћу и територијалним пространством, претварају се у јавни поштански саобраћај, којим се уз једнаке услове могу користити народне масе. Њему погодује формирање градова, вјерских, универзитетских, еснафских и свјетовних корпорација уз првобитну акумулацију капитала. Конвенција о свјетском поштанском савезу са закључним протоколом и правилником потписана је у Паризу 1. јуна 1878. године.²⁹ Сенат је често слао расписе капетанима у којима се захтијевало одржавање технике и средстава у поштама, одржавање саобраћајница, замјена телеграфских дирека и томе слично. У овој реформској деценији црногорске државе, година 1878. имала је посебан значај. Развитак робноновчаних односа на подручју

²⁸ Никола П. Шкерковић, *Црна Гора на освишћу XX вијека*, Београд 1964. године, стр. 54.

²⁹ *Прељед међународних уговора и других аката значајних за међународне односе Црне Горе; 1700-1918. год.*; Београд, Титоград 1987, 47.

Црне Горе, због познатих политичких разлога, текао је све до Берлинског конгреса нешто успореније у односу на њихов ток у сусједним државама. Тек у последњој четвртини XIX вијека, када је црногорска граница захватила знатно шире просторе, дошло је до чвршћег повезивања новоослобођених крајева са унутрашњим црногорским тржиштем. Заслуге за то повезивање леже у појачаном поштанском саобраћају. У граничним областима Црне Горе све до овог периода није било објективно повољних услова за брже повезивање са варошима у унутрашњости. Слабе саобраћајнице и удаљеност неповољно су дјеловале на интеграцију Црне Горе и ових области, а све то узето скупа није омогућавало убрзанији процес развоја поштанског саобраћаја у новоослобођеним крајевима. Градови ослобођени у ратовима 1876.-1878. године, послје територијалног проширења Црне Горе и проглашења њене независности, постају важни привредни и друштвени центри, носиоци капиталистичке привреде. Ослобађањем ових градова, (Бара, Улциња, Никшића, Спужа, Андријевице, Шавника, Жабљака, Подгорице и Колашина) долази и до пуног преокрета у саобраћајно-трговинском промету. Стари путеви, који су се, углавном, поклапали са освајачким надирањима Турака (као и некад Римљана) почињу се модернизовати, тј. караванске стазе проширивати. У времену од 1879. до 1914. године, тј. за 36 година у Црној Гори је изграђено 788 километара путева макадам подлоге и 500 мостова за коњску и волујску запрегу. Касније су се ови путеви могли користити и за друмска возила. Годишња изградња била је у просјеку 15,5 км. Прије 1879. године није на територији Црне Горе било ниједнога метра колскога пута. То наглашава и Љуба Ненадовић у својим "Писмима са Цетиња" 1878. године. Тако је готово и у Боки и у Приморју. Године 1879. почет је први колски пут у Црној Гори од Цетиња до аустријске границе. Пут Цетиње-Крстац је грађен од 1879. до 1881. године и био је дуг 25,5 км; Цетиње-Ријека Црнојевића од 1879. до 1881. дужине 16 км; Године 1885. изграђен је пут Подгорица-Плавница у дужини од 18 км а исту дужину је имао и пут Подгорица-Даниловград, грађен 1885-86. године. Вирпазар-Бар је грађен од 1884. до 1888. године и био је дуг 36 км. Пут Даниловград-Никшић, дуг 38 км грађен је од 1886. до 1892. године. Он је био дио тада магистралног пута Цетиње-Подгорица-Никшић у дужини од 99 километара. Овај друм касније је настављен од Никшића за Крново и Шавник а довршен је 1907. односно 1914. године и био је дуг 46 километара. Године 1890. и 1891. грађен је пут од Р. Црнојевића до Подгорице у дужини од 30 километара, а од Ријеке до Вирпазара дуг 24 километра, грађен је пуних 9 година од 1896. до 1905. Путеви Чекање-Чево-Даниловград и Никшић-Жупа (Мораково) дуг

42, односно 22 километра, грађени су од 1900. до 1902. године. Значајни су још путеви Бар-Улцињ (1903-1906, 30 км); Цетиње-Иванова Корита (1903-1906, 13 км); Спуж-Ждребаник (1905-1906, 5 км); Подгорица-Колашин (1901-1908, 76 км); Никшић-Грахово (1905-1914, 46,5 км). Од 1905. до 1910. године рађен је пут Подгорица-Андријевица преко високих превоја Вјетерника (1000 м), Рашкова Гувна (1225 м) и Трешњевица (1570 м), чиме се унутрашњост Црне Горе повезала са ријечним долинама Таре и Лима. У доба аустријске окупације (1917. г.) из искључиво војних разлога, изграђен је пут од Подгорице, преко Тузи, до албанске границе, који се даље настављао према Скадру.

Потребно је напоменути да се у Црној Гори одавно мислило и о изградњи жељезничких пруга. Још 1891. године црногорска влада је ангажовала француског инжињера Леларжа, те је премјерио двије уске жељезничке пруге у дужини од 191 километар, али није било могућности да се тај пројекат оствари.³⁰ Прва жељезничка пруга на територији Црне Горе је била ускотрачна Габела-Зеленика 1901. године. Потребно је поменути и жељезничку пругу (колосјека ширине 0,75 метара), коју је од Вирпазара до Бара (у дужини од 42 километра) изградило италијанско друштво (Compagnia di Antivari), уз дозволу да је (укључујући и сутоморске шуме) експлоатише за период од 60 година и потом преда Црној Гори. Ова пруга је изграђена крајем 1908. а пуштена у саобраћај јануара 1909. године. Тако се роба транспортовала преко барске луке и Скадарског језера до Ријеке Црнојевића и Доње Плавнице. На Суторману, на висини од 550 метара, пролазила је кроз тунел дуг 1969 метара. За ову пругу у Берлину су изграђене 4 специјалне локомотиве: "Бока", "Ловћен", "Дурмитор" и "Суторман". Воз је путовао на релацији Бар-Вирпазар скоро три сата. Путнички возови су се кретали брзином од 18, а теретни 12 км на час.

За развој саобраћаја у Црној Гори од посебног је значаја да је Црна Гора преко Бара и Улциња добила излаз на море, а тиме и могућност за развој поморског саобраћаја. Године 1887. основано је књажевско парабродско друштво, које је требало да врши превоз на Скадарском језеру, Бојани и Јадранском мору. Оно је, међутим, због неуплаћеног капитала убрзо укинуто. Припајањем Улциња добила је Црна Гора и 150 једрењака који су под црногорском заставом наставили да плове по Средоземљу, Јадрану, Бојани и Скадарском језеру. Послије ослобођења Бара и Улциња основане су капетаније пристаништа у Бару, Улцињу и св. Николи на Бојани. Пошто је Берлинским уговором добила 3/5 Скадарског језера, Црна Гора користи брод "Слављанин" да одржава пловидбу по њему до 1885. године, када га је сми-

³⁰ Глас Црногорца, 17. фебруар 1901. године

јенио брод "Жабљак", да би њега замијенио параброд "Даница". Ови путеви представљају основ за развој поштанског саобраћаја.

Што се тиче прихода од пошта и телеграфа, у овом периоду држава није од њих имала много користи. Државне власти су настојале да ове установе могу живјети од својих прихода, а нијесу претендовале на неку корист. У протоколима прихода су регистрована и примања од пошта и телеграфа, али то су готово безначајни износи. Нормализовању финансијских прилика доста је допринијело и нормализовање односа са Аустријом, посебно закључење поштанске конвенције 1874. године, којом је донекле био регулисан и новчани саобраћај. У Црној Гори је до Берлинског конгреса, углавном, циркулисао аустријски новац. Истина, било је и другог новца - француског (златни наполеони), руског (рубља), турског (лира, мецидија и грошеви) и др. Али обрачун се вршио у аустријској монети. Добијени новац страних држава мијењан је за аустријску монету и тако слат у Црну Гору. До Берлинског конгреса обрачун се вршио готово искључиво у злату. Папирни и незлатни звечећи новац мијењан је за златни. Тај посао је најчешће обављао црногорски агент у Котору Рамадановић. У архивима на Цетињу постоји на стотине писама у којима Сенат налаже Рамадановићу да изврши замјену новца. То је било зато што се највећи дио спољног саобраћаја Црне Горе одвијао према Аустрији. Фиорин је био општеважеће средство плаћања и обрачуна на исти начин као и у Аустрији. Црногорци су се управљали према аустријском курсу који су редовно добијали из Котора. Док је у Аустрији једнако био у оптицају и златни и папирни новац, у Црној Гори је углавном циркулисао златни новац, иако је и овај други имао златну подлогу. У неразвијеном робноновчаном саобраћају такав однос је и природан, јер у неразвијеној средини злато је у извјесном смислу и синоним богатства. Аустрија је од 1873. године давала редовну годишњу субвенцију за одржавање путева од 30.000 фиорина. Ова субвенција је редовно исплаћивана и послѣ Берлинског конгреса, а Аустрија је била нарочито заинтересована за изградњу и одржавање пута Ријека Црнојевића-Котор. Овај пут је требало да послужи као основна саобраћајна артерија, између Црне Горе, Аустрије и једног дијела Турске. За рад на путевима кулук је био искључив у раду све до 1890. године.

Приходи пошта и телеграфа до 1907. године употребљавани су за покриће њихових расхода, а у државну касу је ишао само евентуални вишак. Према протоколу прихода, од пошта и телеграфа само је повремено убиран приход. У неким годинама чак уопште није било чистих прихода, а у годинама када је остварен неки вишак над расходима, он је био минималан. Тако је, на примјер, 1886. године приходовано 6.075,22

фиорина, 1888. - 2.845,91 а 1895. свега 207,12 фиорина.³¹ Увођењем возне поште приходи поште су увећани, али су увећани и расходи.

Послије успјешно завршених ратова са Турском 1876.-78, отварају се нове поштанске "штације" (станице), тако да је 1879. године поштанска служба вршена на Цетињу, Ријеци Црнојевића, у Подгорици, Даниловграду, Никшићу и Бару (данас Стари Бар). У међувремену је вршење поштанске службе код поште Вирпазар било укинато, све до јануара 1887. године, када је поново уведено, али је телеграфска станица Вирпазар за све ово вријеме вршила размјену обичне поште као средња станица између Ријеке Црнојевића и Бара. Поштанска служба у Улцињу је уведена 1880. године. Маја 1879. године објављен је поштански љетњи распоред поласка и доласка поште. Фебруара 1881. године унесена је у распоред и размјена поште између Цетиња и Улциња.

Конвенција о размјени поштанских пакета без означене вриједности, са закључним протоколом потписана је у Паризу 3. новембра 1880. године. Нови колски путеви кроз Црну Гору, као и уговори са више европских држава за новинарску, упутничку и пакетну службу са доплатом, дали су поштанском саобраћају нов полет. Тако је аустроугарски министар трговине издао наредбу 5. априла 1880. године о третману поштанских пошиљки преносених LOYD-ом производње и намјене за Турску, Бугарску, Египат и Црну Гору. У Лисабону су 21. марта 1885. године донијети допунски актови поштанској конвенцији и правилнику од 1. јуна 1878. године и конвенцији и правилнику од 3. новембра 1880. године о измјени поштанских пакета без означења вриједности. Поштанска конвенција између Црне Горе и Турске потписана је на Цетињу 20. марта 1886. године.

Развојем саобраћаја, а и због све већих потреба, поштанска управа је 1891. године спојена са управом телеграфа, под називом "Поштанско-телеграфска управа". Те године су у Бечу потписане 22. јуна конвенције о свјетском поштанском савезу и о размјени поштанских пакета. Књаз Никола је 1892. године послао у Србију двадесет и девет младића ради оспособљавања у тамошњим школама за поштанску и телеграфску службу. Тада је послао и десет до петнаест младића у Аустро-Угарску на школовање у истој струци. У правном систему Црне Горе област поштанско-телеграфског саобраћаја врло рано је почела да се регулише путем закона. Црна Гора, укључена у европски поштанско-телеграфски систем, морала је по европским стандардима да у своје законодавство унесе неке одредбе без којих се ова врста комуникација није могла осигурати.

³¹ Државни архив Цетиње, Протоколи прихода поморства, пошта и телеграфа 1883-1902. г.

У последњој деценији XIX вијека уводе се поштанске службе у осталим мјестима у Црној Гори. У Колашину 1891. године. Размјену поштанских пошиљака пошта у Колашину је вршила са Подгорицом два пута седмично. У Андријевици 1894. године, на Пристану (Бару) 1895. године, у Његушима и Грахову 1896. године. Пошта на Његушима вршила је размјену поштанских пошиљака са Цетињем и Котором колима свакодневно, а на Грахову са Цетињем коњем једанпут седмично. Пренос поште на овом правцу укинут је крајем 1902. године и одређено је да пошта у Грахову убудуће врши размјену поштанских пошиљака са поштом у Никшићу и обратно двапут седмично. Поште у Шавнику, Жабљаку и Велимљу почеле су са радом 1898. године, у Горанском 1903. године, у Лијевој Ријеци 1908. године, у Плавници 1909. године, када и у Боану. Упоредо с порастом броја пошта расле су и поштанске услуге. Тако је број размијењених обичних писама од 88.401 у 1885. години порастао на 3.900.000 у 1905. години. Из најстаријих инвентара поштанских реквизита може се утврдити да су поште углавном располагале: децималном вагом и теговима, теразијом за мјерење писама, гвозденом касом са два кључа, поштанским печатом за восак са натписом: "Пошта Књажевине Црногорске", жигом са словом Р за препоручена писма, жигом "плаћено од дилиженце", торбом за ношење поште, мастилом за жиг, церадама за обезбјеђење пошиљака од кише, гумиарабиком, канапом, итд.

Прије спајања поштанске службе са телеграфском, поштанску службу вршили су телеграфски чиновници у свим телеграфским станицама сем у Цетињу и Никшићу, а као награду примали су 25 % од поштанских прихода све до 1. септембра 1891. године, када им је ова награда укинута. Због тога су неки негодовали, а било је случајева да даду и оставку на службу. У међувремену спојене су обије управе у једну. Наређено је затим да сви чиновници морају познавати и вршити све видове поштанско-телеграфске службе и да се чиновници распоређују тако да се што боље оспособе, а да се сваког 1-ог и 15-ог у мјесецу подноси извјештај о успјеху сваког појединачно.

Рок за рекламације поштанских пошиљака одређен је 1874. г. за све књижене пошиљке на 6 мјесеци од дана када се пошиљка преда на отпрему. Године 1894. измијењен је рок за рекламацију препоручених писама.

Постојала је и служба прикупљања претплате на новине, установљена при цетињској пошти са називом "Отправништво новина". Године 1889. уговорена је служба прибирања претплате на новине са Књажевином Србијом. Ова је служба уведена по уговору са Аустро-Угарском 1895. године. Године 1892. код свих пошта је уведено прику-

пљање претплате на "*Глас Црногорца*". У 1907. години Отправништво новина поште цетињске слало је црногорске новине: "*Глас Црногорца*" - Цетиње, "*Народна мисао*" - Никшић и "*Слободна ријеч*" - Подгорица у Србију, Мађарску, Италију, Њемачку, Холандију и Луксембург.

Године 1893. уведено је штампање поштанског распореда за сваку варош посебно. Распоред је лијепљен на видном мјесту у пошти и по главним улицама. Настале промјене у распореду су попуњаване. Године 1894. уведене су први пут у Црној Гори наљепнице (вињете) за препоручена писма, са називом поште и редним бројем за препоруку, као и за пакете и пошиљке са означеном вриједношћу. Оне су штампане на два језика - српском и француском. Специјални међународни уговори и правилници су превођени на српски језик. Такви су Свјетска поштанска конвенција потписана у Вашингтону 15. јуна 1897, Угодба о размјени поштанских упутница, Угодба о размјени писама и кутија са означеном вриједношћу, Конвенција о размјени поштанских пакета, аранжман о поштанским налозима, административни уговор између Црне Горе и Италије о поштанској служби, потписан на Цетињу 18. октобра 1898. године, Правилник о железничкој телеграфској служби, прихваћен на међународној конференцији у Лондону 27. августа 1903. године, Општа поштанска конвенција из Рима од 26. маја 1906. године, Конвенција о размјени поштанских пакета из 1907. године, Угодба о посредовању поште у претплати на новине и повремене списе, Правилник о међународној телеграфској служби потписан у Лисабону 11. јуна 1908. године.

Написне табле за поштанско-телеграфске станице и установе биле су јајастог облика. На таблама је био уцртан државни грб Црне Горе: двоглави бијели орао, на грудима орла утиснути иницијали књаза Николе "Н.І", испод орла уцртан је лик лава. Около грба исписиван је назив установе фарбом бијеложуте боје на тамно обојеном пољу. Након проглашења Црне Горе за краљевину 1910. године, табле су истог облика, али мање величине, без иницијала краља Николе, а мјесто њих је уцртан лик лава.

Поштански сандучићи код свих пошта у Црној Гори уведени су у јулу 1897. године. Ови сандучићи набављени су преко Министарства трговине у Бечу. Обојени су били црвеном бојом. Сприједом су имали уцртано писмо а поврх писма државни грб. Писмо и грб су били обојени бијелом бојом. Године 1903. уведени су поштански сандучићи и на поштанским омнибусима и дилижанским колима. Године 1910. уведени су аутоматски поштански сандучићи. Пошиљке су падале у торбу са металним поклопцем, а да их службеник не види, нити додирне.

Све до 1895. године пренос поште у Црној Гори вршен је пјешачки и коњовођама. Поштоноше су били дужни да носе до 30 килогра-

ма поштанских пошиљака. Плаћани су четворомјесечно по уговору. Увођењем дилижанских кола, 1895. године, за пренос поште заведе-на је и служба постиљона ("пратника", односно спроводника поште). Превоз поште колима у правцу Цетиње-Котор отпочео је 1. јула 1895. године. Управа пошта Аустрије учествовала је у овом превозу према уговору који је склопила са управом пошта Црне Горе, са дотацијом у износу од 8000 фиорина годишње.

На правцу Цетиње-Подгорица-Никшић и обратно - превоз поште колима почео је 6. септембра 1895. године, па је управа пошта Црне Горе том приликом издала и правила за путнике. Од 1900. године возна пошта је увела омнибусни саобраћај и на правцу Подгорица-Плавница. Управа пошта набављала је дилижанска кола у Бечу. Године 1900. возна пошта је располагала са 200 коња, а упошљавала је 100 службеника. Прије увођења службе превоза поште и путника, возна пошта је изградила лијепу и модерну зграду, која је служила за управу, за смјештај радионица и за смјештај коња и кола. И зграда и предузеће возне поште били су највећи те врсте на Балкану у то доба. Зграда је подигнута при дну цетињског поља званом "Под Заграбље". По наређењу управе пошта, управник возне поште имао је да мајсторима даје посао и да им одређује вријеме за које посао имају да сврше. Превоз поште колима на правцу Вир-Бар отпочео је у августу 1898. године.

Потребну храну за коње управа је набављала путем огласа у "Гласу Црногорца", званичном листу Црне Горе. Први ветеринар дошао је у Црну Гору 1898. године. То је био др Стефанело. Прије његовог доласка коњи су лијечени лаички.

Реорганизацијом главне управе пошта и телеграфа у јуну 1902. године укинута је управа возне поште као посебна установа. Омнибусни саобраћај на линији Цетиње - Ријека и обратно управа пошта је укинула 1903. године и уступила приватнику због нерентабилног пословања. Године 1909. аутомобилски превоз поште и путника на правцу Цетиње-Котор, Цетиње-Подгорица-Никшић и обратно уступљен је, по уговору чешкој фирми "Лаурин и Клемент" из Младе Болеславе. Ово друштво је престало са радом у Црној Гори почетком 1916. године.

Управа пошта Црне Горе прва је од европских држава увела аутомобилски превоз поште и путника у властитој режији.³² Приликом свог боравка у Паризу, крајем 1902. године, главни управитељ пошта и телеграфа Црне Горе, Јово Поповић, усмено је покренуо питање израде и набавке аутомобилских кола подесних за пренос поште

³² Марко Цвјетковић, *Аутомобилски превоз поште и путника у Црној Гори*, Титоград, 1963, стр. 5.

и путника у Црној Гори код аутомобилског друштва "Delahaye". Аутомобил је испоручен крајем маја или првих дана јуна 1903. године. Овај поштанско-путнички аутомобил је почео да саобраћа 9. јуна 1903. године и вршио је превоз поште и путника све до почетка 1907. године, а саобраћао је према потреби у свим правцима.

Аутомобил је плаћен 21.178 круна, имао је јачину 14-16 коњских снага, два цилиндра, дугачак 4 а широк 1,85 метара са 10 сједишта, а био је подешен за превоз поште, малих пакета и путника. Аутомобилом је управљао Мило Томановић, механичар. Он је у фебруару 1907. године, након квара, аутомобил довео у исправно стање и оспособио за вожњу, али га Управа из непознатих разлога није више уводила у редовни саобраћај, него је наредила да се подмаже и смјести у гаражу. Поново је активиран јула 1910. године за потребе шефа техничког одсјека Поштанско-телеграфског одјељења инжињера Димитријевића приликом изградње телефонских линија. Објавом у "Гласу Црногорца" од 5. јула 1912. године изложен је на јавну продају. Продат је приватнику и био је у употреби и за вријеме Балканског рата.

Послије 1878. године и пловидба по Скадарском језеру је заузела важно мјесто. Године 1885. био је израђен пројекат поштанске конвенције између Турске и Црне Горе за превоз поште од Скадра до Ријеке Црнојевића. Конвенција је имала 25 чланова. Превоз је имало да врши Црногорско повлашћено паробродско друштво. Ово је било у вријеме куповине пароброда "Жабљак". Између Црне Горе и Италије био је 24.12.1903. године на Цетињу закључен уговор за превоз поште црногорским паробродима између Вирпазара и Скадра. Овај уговор је од стране Црне Горе потписао Поповић. Према новинским вијестима, 1903. је између Аустро-Угарске и Црне Горе био склопљен споразум по којем је Црној Гори било дозвољено превозити пошту између Котора и Цетиња и Ријеке Црнојевића, док је аустроугарским паробродима била дата дозвола да плове по Скадарском језеру. Није познато да су тада, а ни касније, аустроугарски пароброди вршили каботажу на Скадарском језеру. Око 1905. године италијански службени кругови успијевају да пловидбу на Скадарском језеру преузму у своје руке. Почетком XX вијека вршен је неовлашћени превоз поште паробродом "Даница". Између Управе пошта и телеграфа на Цетињу и фирме Англо-Монтенегрин у Подгорици није постојао уговор о превозу поште. Фирма је неовлашћено и на своју руку то чинила и неправилно поступала у наплаћивању поштанске таксе. Тако се за писмо пренесено "Даницом" наплаћивало 10+5 новчића, наводно јер фирма није имала субвенције. На то је Управа пошта и телеграфа забранила фирми Англо-Монтенегрин да даље наплаћује таксу на писма. Према наређењу,

писма која су стизала "Даницом", требало је предати пошти у Ријеци Црнојевића ради франкирања, а фирма је изјавила да неће наплаћивати споменути таксу. Сјутрадан по овој забрани Главна управа пошта и телеграфа затражила је одмах да се у сједишту фирме у Подгорици и у агенцијама на Цетињу, Ријеци Црнојевића и Вирпазару полицијски заплијене књиге фирме "Англо-Монтенегрин" које се односе на период од 29.09.1900. године до 11.06.1902. године и да се доставе Управи ради утврђивања наплаћене таксе на штету државних прихода.³³ Пароброд "Даница" фирме "Англо-Монтенегрин" превозио је пошту на линији Ријека Црнојевића-Вирпазар-Плавница-Скадар и обратно. Пароброд је био више пута у квару, а и унајмљивао се приватним особама, због чега превоз поште није био редован. Око 1901. године италијанска влада је отворила поштанске уреде у Медови и Скадру. "Puglia" је из Италије доносила пошту у Медову и на Пристан. Уједно је италијанска влада преко друштва "Puglia" била организовала превоз поште из Медове до Обода и Скадра. Ова организација италијанске поште дала је повода црногорској влади да и сама приступи организовању превоза поште из Пристана-Бара до Вирпазара, те из Котора-Цетиња-Ријеке Црнојевића-Вирпазара за Скадар. Уз то још и да преузме италијанску пошту и превози је својим паробродима. Ово је био задатак Главне управе пошта и телеграфа на Цетињу. Она је набавила један бензински моторни брод по имену "Ластавица". Он се помиње кад је 2.07.1901. године био на острву Бешка.³⁴ Пловидбени ред моторног брода "Ластавица" био је објављен 1902. од Главне управе пошта и телеграфа. Према распореду пловидбе он је од 1.08.1902. године, сваког дана и недељом, обављао саобраћај на линији Ријека Црнојевића-Вирпазар-Плавница и обратно. Ова је линија имала везу са омнибусом који је из Цетиња саобраћао са Ријеком Црнојевића и са дилижансом из Бара и Пристана. У доба кад моторни брод "Ластавица" није вршио поштански саобраћај, могао је бити унајмљен. По члану 2. уговора о превозу поште између Италије и Црне Горе од 24.12.1903. године, црногорски пароброд је имао да превози италијанску пошту на линији Вирпазар-Скадар. По доласку под Пристан пароброда друштва "Puglia", црногорска дилижанса је превозила пошту до Вирпазара, гдје ју је преузимао црногорски пароброд и превозио у Скадар. Међутим, "Ластавица" је била у квару у мају 1904. године, па је превоз поште дошао у питање. "Ластавица" није могла више да плови. Да, ипак не би дошло до застоја у превозу поште Државни савјет је ријешило да се набави један пароброд и да Јово Попо-

³³ Франетовић кап. Динко, *Хисторија њоморсџива и рибарсџива Црне Горе до 1918. год.*, Титоград 1960., стр. 172.

³⁴ Глас Црногорца, 7.VI 1901., бр. 28.

вић, начелник пошта и телеграфа, исти набави у Француској. Он је коштао 30.532,04 круне и добио је име "Обод". Због тешкоћа на путу он је на Скадарско језеро стигао у великој мјери оштећен. Управа пошта је располагала моторним бродом "Ластавица", паробродом "Обод" и кнежевом малом јахтом "Галеб". Док се "Ластавица" 1903. још налазила на поправци и док још није био склопљен уговор за превоз италијанске поште, замјењивао ју је "Галеб". Ни "Ластавица" ни Галеб нијесу одговарали за превоз поште зими. Пошта из Италије, одређена за Скадар, чекала је у Вирпазару, а она за Италију у Скадру. Због тога је Министарство иностраних дјела замолило италијанско посланство на Цетињу да док је "Обод" на поправци позајми пароброд "Мафалду" за превоз поште. Колико је времена "Мафалда" превозила пошту на Скадарском језеру, није утврђено. Управитељ поштанске пловидбе и инспектор пошта за Ријеку Црнојевића, гдје му је било и сједиште, Вирпазар, Бар, Пристан, Улцињ и остале поште на Скадарском језеру које имају везе са пловидбом поштанских пароброда, био је Ђуро Драгов Шоћ, рођен 1862. године у Дубови, умро 1923. године. Он је у априлу 1914. на паробродима "Балкан" у Licheni успоставио оптичке станице у војне сврхе.

Барско друштво и Управа пошта на Цетињу су 1.07.1908. године склопили уговор о превози поште по Скадарском језеру. Возни ред се прилагођавао возном реду жељезнице Бар-Вирпазар и осталих копнених превозних средстава. Службено отварање пруге Нови Бар - Вирпазар дуге 45 км је услиједило 2.11.1908. године, када је почео редован путнички и трговачки саобраћај.

Формирањем Барске компаније, 5. децембра 1905. године, конкретизована је црногорско-италијанска сарадња. Друштво је формално било црногорско, али са комплетним италијанским капиталом. Иначе, међу првима који су се окренули ка Балканском полуострву био је Ђузепе Волпи.³⁵ Плашећи се отпора Русије и Аустро-Угарске, Италијани су тежили да што прије добију концесије за изградњу жељезнице и луке у Бару. Руска дипломатија се трудила да сузбије политички утицај који је долазио из Италије са продором капитала.³⁶ И Аустро-Угарска је имала своје планове према Црној Гори, па су и њена улагања била велика. Средином 1900. године дуг Црне Горе према њој износи близу два милиона фиорина, међутим тада на површину избија још један дуг, који доводи до међународних импликација. Наиме,

³⁵ Антонело Ф. М. Бјађини, *Односи између Италије и Црне Горе у току Првог свјетског рата*, Исторички Записи 1-2, Титоград 1983., стр. 34.

³⁶ Радоман Јовановић, *Један инострани оптичар продирању италијанског капитала у Црну Гору*, Исторички записи 3, Титиград 1961, стр. 417-442.

у недостатку средстава држава је узимала новац од поште. Износ подигнутог новца постепено је нарастао, тако да је у 1900. години достигао висину од близу 600.000 фиорина. Тај новац је углавном припадао Аустрији. Аустријска влада није хтјела лако прећи преко овог, већ је енергично захтијевала да се дуг измири. Настала је мучна ситуација, која је довела у питање ауторитет Црне Горе и њену сувереност. Црна Гора није могла остати у Међународном поштанском савезу, а готово читава Европа је брујала о црногорској поштанској афери. Од ове страшне кризе спасили су је кредити из Русије.³⁷

На савјетовању главног управитеља пошта и телеграфа са управницима већих поштанско-телеграфских станица на Цетињу израђено је упутство за вршење упутничке службе и достављено у обзир долазећим поштама. Тако је 1. јуна 1895. године уведена унутрашња упутничка служба код пошта Цетиње, Ријека, Вир, Бар (са Пристаном), Улцињ, Подгорица, Колашин, Андријевица, Даниловград и Никшић. Упутничка служба код горе наведених пошта уведена је са Аустро-Угарском 1. јула 1895. године. У обзир су долазиле упутнице, обичне, телеграфске и доплатне, са највећим износом до 500 фиорина. Међународна упутничка служба је установљена 1. октобра 1895. године са Србијом, 1. фебруара 1896. са аустријским поштама на истоку, 1. новембра 1898. са Италијом, 1. јануара 1900. г. са Француском, 1. јануара 1901. г. са Бугарском, Грчком, француским поштама у Алжиру, Монаком, Швајцарском, Холандијом, Луксембургом и Египтом, 20. јануара 1901. године са Румунијом, 1. маја 1901. г. са Њемачком и њемачким колонијама, 1. јануара 1902. г. са Великом Британијом, 1. октобра 1907. г. са Белгијом и 1. децембра 1910. године са Босном и Херцеговином.

Након увођења упутничке службе образована је при Главној управи пошта и телеграфа главна благајна упутничког депоа, којој су поште слале новац од упутничких вишкова и тражиле новац за исплату упутница кад год га нијесу имале у својој каси.

Како Црна Гора све до 1907. године није имала своју властиту валуту, код пошта је циркулисала страна, крунска, франковна и друга монета, по курсу који је одређивало Министарство финансија. Утврђени курс стране валуте управа је достављала поштама, а исто тако и страним управама преко канцеларије Свјетског поштанског савеза у Берну. У оквиру ове службе постојала је и пакетна пошта уз обавезу превоза пакета до 30 килограма.

Године 1907. и даље уплате упутничког новца знатно су биле мање од исплата. У земљу је долазило више новца него што је из ње

³⁷ Др Мирчета Ђуровић, *Црногорске финансије, 1860-1915*, Титоград, 1960., стр. 236-242

излазило. То је практично значило да поштанска управа Црне Горе треба да кредитира стране управе за веће суме новца неголи оне њу. А како државна каса није могла да одстрани осјетну суму новца, која би на поштама лежала без интереса, то се исплата упутница све теже вршила. Овакво стање, уз горе наведено, условило је отварање новчаних завода у Цетињу, Никшићу и Подгорици (трговци увозници су своје обавезе плаћали преко њих, што им је било јефтиније, а новчани заводи нијесу примали исплате са стране), као и велики број радника, који се одселио из земље, нарочито у Америку. Они су слали новац упутницама у великим износима, који нијесу били на вријеме исплаћивани код пошта. У оваквој ситуацији Поштанско-телеграфска управа тешко се сналазила. Новац за покриће упутничких исплата слала је из поште у пошту телеграфским налозима и позајмљивала га је код осталих државних установа. Упутнички износи појединих упутница исплаћивани су код пошта из два и три пута и сл. У то вријеме Поштанско-телеграфско одјељење штампало је једно опширно објашњење стања, у циљу да се смањи прилив долазећих упутница и разаслало га свим државним установама. Племенским капетанима је послала по пет примјерака за њих и кметове, ради објашњења сељацима. Од 1910. године стање упутничког пословања било је задовољавајуће, јер су и новчани заводи, банке и штедионице ширили круг свога рада и ван земље и потпуно преузели исплате за рачун Поштанско-телеграфског одјељења, а одјељење је код њих улагало расположиви упутнички новац на "приплод" па је и ова грана службе уредније вршена.

Поштански преграци (фахови) уведени су први пут код пошта у Цетињу и Подгорици 1901. године. Претплата на преградке је износила 60 хелера мјесечно. Преграци су били лијепо израђени и бијело обојени и лакирани. Сваки је имао посебно израђену браву, типа Вертхајм. У априлу 1903. године преграци су укинута код поште у Цетињу. Преграци су поново уведени исте године, уз мјесечну претплату од једне круне, јер се укидање показало некорисно с обзиром на приличан број претплатника и већи број државних установа и страних посланстава.

У мају 1906. године замијењен је назив "Поштанско-телеграфска штација" називом "Поштанско-телеграфска станица".

Контрола рада код поштанских станица уведена је 1898. године када је Главна управа почела да шаље на терен понеког од својих чиновника. Од 1904. године преглед поштанско-телеграфских станица вршили су и чланови Главне државне контроле.

Значајан корак на унапређењу поштанско-телеграфске службе представљао је *Закон о пошти и телеграфу* из 1907. године. Саобра-

ћајна средства су усавршавана. Поштанска, телеграфска, а тад већ (1907) и телефонска мрежа се ширила, тако да су пошта и телеграф спадали у ред најуређенијих установа у држави.

Од 1883. године црногорске поштоноше су носиле грб израђен по предлогу Вацлика, тј. перјанички грб у малом обиму са знаком трубе испод грба. Овај је грб био изливен скупа са плочом.³⁸

По пријему у службу, све до доношења *Устава* 1905. године поштанско-телеграфски чиновници су полагали заклетву у цркви послије завршене литургије. Послије доношења Устава заклетва се полагала у канцеларији пред управником поштанско-телеграфске станице и мјесним свештеником.

Године 1905., 23. фебруара, донијет је Правилник за разносаче при књажевским поштанско-телеграфским станицама, а убрзо затим и Правилник о пошиљаоцима и Правилник за поштоноше (20. априла). На тај начин су обавезе радника у поштанској служби потпуно регулисане. Значајан је и Правилник о саобраћају поштанским аутомобилима у књажевини Црној Гори од 8. јула 1910. године, као и Правила о пословима и поштанско-телеграфским станицама од 12. августа 1910. године. Због честих жалби грађана због неуручивања телеграма и писама Министарство унутрашњих дјела је донијело 15. новембра 1911. године Распис о начину доставе телеграма и поштанских пошиљки, а 10. фебруара 1912. и распис о раздавању поште за мјеста изван варошког рејона. Распис о начину рада у поштанским станицама ово министарство издаје 14. марта 1912. године.³⁹

Да је Црна Гора, иако у тешким економским условима, дала свој допринос свјетској цивилизацији путем саобраћајних поштанско-телеграфских веза видимо и по томе што је Управа пошта и телеграфа Црне Горе прва на Балкану и на обалама Јадранског мора увела радиотелеграфски саобраћај, 3. августа 1904. године, на Волујици изнад Бара, на таласу од 500 м, домета 200 км.

На свјетском поштанском конгресу одржаном у Риму 1906. године црногорска делегација је била окупила око себе представнике осталих мањих држава, те су једнодушно иступили против намјере великих сила да делегацијама малих држава умање право гласа. Пред таквим колективним иступањем велике силе су одустале од своје намјере. О томе свједоче документи конгреса и дипломатске архиве.

Црна Гора је у току и послије Балканског рата (1912-13) проширила своје границе и отворила нове поштанске станице у Бијелом Пољу, Пљевљима, Беранама, Рожају, Плаву, Гусињу, Пећи, Ђакови-

³⁸ Оригинал се може видјети у Државном музеју на Цетињу

³⁹ Глас Црногорца, бр. 11, Цетиње, 17. марта 1912.

ци, Дечанима, Тузима, Св. Јовану Медуанском 1912. године и Скадру 1913. године. Двије последње станице евакуисала је 1913. године јер су по уговору о миру остале изван њених граница. Поштанске станице у Владири и Истоку отворене су 1914. године. Даљих отварања пошта у Црној Гори није било до почетка 1916. године, када је Црна Гора престала да постоји као самостална држава.

Турска управа је на територији која је припала Црној Гори вршила поштанску службу путем курира (татара) и била је отворила станице у Колашину, Пљевљима и Беранама 1864, Мојковцу, Гусињу и Тузима 1881. године, Шаховићима 1900. године и на Вилусима 1903. године.

У вријеме балканских ратова, тачније 1. јуна 1913, почео је пренос поште и путника аутомобилом на правцу Бар-Улцињ. То је значајно јер је Црна Гора посредовала у размјени поште између европских земаља и Турске правцем Улцињ-Скадар и Улцињ-Дубровник. На осталим правцима у Црној Гори није увођен аутомобилски пренос поште и путника до почетка 1916. године.

Правилник за поштанско-царинске магацине је донијет 20. децембра 1913. године. Аранжман између Црне Горе и Румуније о уређењу поштанских и телеграфских веза је склопљен 2. јануара 1914. године. Такав уговор је исте године склопљен и са Грчком.

С обзиром на мноштво новчаних пошиљки, Министарство унутрашњих послова је издало упутство о начину рекламације у погледу неисплаћених новчаних пошиљки из Америке 14. марта 1915. године.⁴⁰

Црна Гора је већ средином 1915. године имала 39 пошта, које су биле разврстане у 3 реда (прва подјела станица у 3 реда извршена је 1910. године).

Пријем жена у поштанско-телеграфску службу почиње у јануару 1914. године са пријемом Милице Латковић. Исте године у поштанску службу су примљене и Драгиња Перовић на Цетињу, Ружица Кадовић у Никшићу, Даница Ковачевић и Јелена Бесаровић у Подгорици.

Значајно је и питање сеоских пошта, покренуто још 1907. године, али је до њиховог отварања дошло тек крајем 1911. године. Те године су отворене слједеће сеоске поште: Манастир Морача, Горња Морача, Међуријечје, Пелев Бријег, Зета и Стабна. Све оне су вршиле писмоносну службу.

Године 1903. уведени су службенички листови за поштанско-телеграфске чиновнике у које су уношене казне и други подаци о кретању у служби. Наређено је да се казне саопштавају свим поштанско-телеграфским станицама.

⁴⁰ Глас Црногорца, 1915, бр. 11.

Покушавало се и са отварањем редовне поштанско-телеграфске школе. На жалост, због недостатака финансијских средстава ове иницијативе нијесу реализоване. Зграде у којима су биле смјештене поштанско-телеграфске штације имале су за оно вријеме репрезентативан изглед. Прва телеграфска, а затим и поштанска штација у Цетињу била је смјештена у згради велике војвоткиње Стане (мајке књаза Николе), затим од 1874. године у згради попа Видака Поповића, од 1899. у згради Милоша Лепетића, а затим у згради Филипа Ковачевића. Године 1911. Управа пошта и телеграфа и поштанско-телеграфска станица преселиле су у зграду владе "Владин дом" (Пошта и телеграф на Цетињу били су одвојени све до 1902. године када су спојене у једну установу).

По избијању Првог свјетског рата Црна Гора је 21. јула 1914. године прекинула поштански саобраћај са Аустријом. Поштански саобраћај паробродом са Италијом на правцу Бар-Бари је обустављен 25. јула 1914. из бојазни од аустријске ратне флоте, а од 4. септембра 1914. године уведена је размјена поште са Италијом преко Скадра. Размјена писмоносних затвора са Србијом уведена је 1. јула 1914. године на амбулантним поштама, а иста таква размјена је уведена са Грчком (Солуном) 10. јула 1915. Размјена писмоносних затвора између поште Цетиње и поште Марсељ у Француској успостављена је 11. октобра 1915. године. Црногорско поштанско-телеграфско особље и управа испуњавали су своје дужности у току рата са највећом тачношћу, све док се и последња искра црногорске слободе није угасила.

Цјелокупну црногорску поштанско-телеграфску имовину предао је аустријској војној власти управник поште у Подгорици Марко Ф. Шоћ, којему је била повјерена на чување. Предаја је извршена у присуству заступника начелника поштанско-телеграфског одјељења Петра Милића, који је и потписао записник о примопредаји.

Поштанско-телеграфски чиновници, као и остали грађани, разишли су се својим кућама да сачекају бољу судбину своје отаџбине.

За вријеме окупације 1916-1918 године у Црној Гори је функционисала аустријска војна пошта. Грађанство ју је користило преко Црвеног крста, и то у најмањој мјери. Приспјеле поштанске пошиљке уручиване су примаоцима преко општинских власти, а тако исто су сакупљане за одашиљање.

На конгресу у Мадриду, предвиђеном да се одржи 1914. године, одлучено је да Црну Гору заступају руски делегати. Услед избијања првог свјетског рата овај конгрес је одржан тек 1920. године, такође у Мадриду.

Морамо истаћи и да је црногорска влада у емиграцији издвајала средства за пошту и телеграф: од укупних њених расхода 2.168.745,77

франака за пошту и телеграф је издвојено 5.072,28. Ово се односи на 1917. годину и владу Евгенија Поповића.

На крају треба рећи да су најзаслужније личности за успјешан рад поштанске службе у читавом овом периоду били њени руководиоци Петар Суботић (1871-1878), Никола Дрецун (1878-1891), Шпиро Поповић (1891-1902), Јово Поповић (1902-1909) и Јован Матановић (1910-1912). Руководиоце су замјењивали, кад њихово мјесто није било попуњено или кад су били одсутни, најстарији шефови одсјека: Зекко С. Перишић (1905. год.), Шако Ј. Филиповић (1907. год.), Ђуро Д. Шоћ (1907. год.), Крсто Н. Мартиновић (1909. год.), Стево Н. Вујановић (1909. год.), др Перо Ђ. Шоћ (1911 - 1912. год.) и Петар М. Милић (1912 - 1916. год.).